

مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری

گفتمان و گام‌های اصلاحات

نشست پنجاه و پنجم

مبارزه با فساد و ایجاد شفافیت اداری در گرجستان و انتقال تجربیات به ایران

ولی کوزه‌گر کالجی

پژوهشگر ارشد مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری

گفت‌وگوهای سبز

نشست پنجاه و پنجم مبارزه با فساد و ایجاد شفافیت اداری در گرجستان و انتقال تجربیات به ایران

ولی کوزه‌گر کالجی
پژوهشگر ارشد مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز

*گفتگوهای راهبردی، مجموعه سخنرانی‌های موضوعی در حوزه «سیاست اقتصادی»، «سیاست خارجی»، «سیاست داخلی»، «سیاست بهداشت و سلامت»، «سیاست علم و فناوری»، «سیاست اجتماعی و فرهنگی» و «سیاست محیط‌زیست» است که با حضور مسئولان، سیاستگذاران، دین‌مندان و پژوهشگران مرتبط، از سال ۱۳۹۴ تاکنون در تالار تدبیر واقع در مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری برگزار می‌شود.

نسخه کامل سخنرانی‌ها به صورت الکترونیکی برای استفاده عموم پژوهشگران و صاحب‌نظران منتشر می‌شود.

کلیه حقوق این اثر متعلق به مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری است
هرگونه بازنشر تنها با اجازه کتبی مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری آزاد است

پنج‌شنبه و پنجمین جلسه از سلسله نشست‌های «گفتگوهای راهبردی»، در تاریخ سیزده اسفند ماه ۱۳۹۷، با سخنرانی آقای دکتر ولی کوزه‌گر کالجی، پژوهشگر ارشد مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز با عنوان «مبارزه با فساد و ایجاد شفافیت اداری در گرجستان و انتقال تجربیات به ایران» در سالن نشست‌های مرکز بررسی‌های استراتژیک ریاست جمهوری برگزار شد. در ادامه خلاصه‌ای از اهم مباحث ارائه شده در این نشست ارائه می‌گردد.

من ابتدا لازم می‌دانم اشاره‌ای بکنم به مجموعه‌ای از افراد و نهادها که در شکل‌گیری و اجرای این پروژه با من همکاری داشتند. جناب آقای دکتر حاجیانی معاون محترم پژوهشی مرکز، جناب آقای دکتر فاضلی معاون قبلی، به ویژه خود آقای دکتر آشنا ریاست مرکز، و عزیزانمان در وزارت امور خارجه به ویژه جناب آقای دکتر شهیدی سفیر ایران در گرجستان و آقای دکتر مصطفوی رایزن فرهنگی ایران در تفلیس. یک هفته‌ای که من در اواخر تیرماه برای تحقیق به صورت میدانی به گرجستان رفتم به کمک ایشان موفق شدم با شش نهاد و مدیران و کارشناسان وزارت دادگستری، دیوان عالی، دادستانی کل، اداره مرکزی پلیس، وزارت کشور، اداره مالیات و گمرک و ... دیدار کنم. در گرجستان در دوره شواردناده فساد بسیار سیستماتیک و نهادینه شده حاکم بود. ۲۰۰۳ و با انقلاب رنگی گل رز و روی کار آمدن ساکاشویلی مبارزه با فساد در این کشور شروع شد و تا به امروز ادامه دارد. نکته مهم این است که ساکاشویلی ۲۰۱۳ رفت و بعد از او دو تا رئیس‌جمهور و چهار پنج تا نخست‌وزیر عوض شده است که از جناح مقابل هم روی کار آمده‌اند. ولی روند مقابله با فساد و تحول اداری در این کشور ادامه پیدا کرده است. در نظر داشته باشید که در تجربه گرجستان روند مبارزه با فساد به ورطه پوپولیسم، عوام‌گرایی و خشونت سیاسی کشیده نشد و عقلانی و کارشناسی شده طی شد. از آنجا که گرجستان با ما قرابت‌های زیادی (اعم از قرابت جغرافیایی، تاریخی-فرهنگی و ...) دارد و سطح توسعه اقتصادی‌اش هم خیلی بالا نیست تجربه گرجستان در مبارزه با فساد در قیاس با کشورهای همچون کانادا و دانمارک و آلمان به ما نزدیک‌تر و برایمان ملموس‌تر است. سطح توسعه اقتصادی خیلی بالایی ندارد. این هم می‌تواند کمک ما باشد. یک وقت هست ما می‌خواهیم خودمان را با دانمارک و کانادا مقایسه کنیم گفته می‌شود که ما قابل قیاس نیستیم. یک مشابهت دیگرمان با گرجستان این است که هر دو روندی را از اقتصاد دولتی دستوری به سمت اقتصاد بازار طی کردیم که روندی که در بطنش فساد است. نکته مثبت دیگر اینکه مقطع زمانی مقابله با فساد در گرجستان هم ۱۵ سال اخیر و نه زمانی در دوردست بوده است. به نظر من ۹۰ درصد تجربه گرجستان در سطوح مختلف سیاستگذاری، تصمیم‌گیری و اجرا (جز ۱۰ درصدی که به ارزش‌های اروپایی و روابط گرجستان با اتحادیه اروپا بازمی‌گردد) در کشور ما قابل اجراست. نکته جالب دیگر اینکه همان‌طور که عموم مردم ما در حال حاضر مبارزه با فساد از سوی حاکمیت را باور ندارند؛

مبارزه با فساد در سال‌های آغازین در گرجستان نیز برای عموم مردمشان باورپذیر نبوده است و این خود را به خوبی در شاخص ادراک فساد نشان می‌دهد. این شاخص در سال ۹۹ عد ۲,۳ بوده است. ۲۰۰۴ عدد ۲,۴ و رتبه‌شان هم ۸۵ است. ۲۰۰۳ که مقطع وقوع انقلاب رنگی در گرجستان است شاخص ادراک فساد ۱,۸ است؛ یعنی بدترین وضعیت و رتبه‌شان هم ۱۲۴ است. ۲۰۰۴ و ۲۰۰۵ که مقابله با فساد شروع شد و فقط ۱۲ هزار پلیس در یک کشور چهار میلیونی نزدیک چند هفته بازداشت شدند شاخص فساد ۲,۳ ماند و تکان نخورد. ولی از ۲۰۰۶ به این طرف جامعه دارد باور می‌کند که مبارزه با فساد جدی است و این خود را در شاخص فساد به خوبی نشان می‌دهد تا جایی که سال ۲۰۱۶ به ۶,۷ و رتبه حدود ۴۰ می‌رسد. پس ما نباید انتظار داشته باشیم که اگر الان مقابله با فساد می‌کنیم همین الان هم جامعه همراهی کند. اما با بالا آمدن شاخص ادراک فساد دیگر شاخص‌های توسعه اقتصادی اعم از نرخ تورم و تولید ناخالص ملی بهبود یافت و این نشان‌دهنده پیوند میان آن‌هاست. گرجستانی‌ها در عرصه سیاستگذاری مبارزه با فساد در این پانزده سال چهار مرحله را گذرانده‌اند. نخست تصویب قوانین مبارزه با فساد و شفافیت اداری (هفت قانون پایه‌ای این‌ها عبارتند از قانون تضاد منافع و فساد، قانون خدمات مدنی، قانون ایجاد محدودیت برای اعضای خانواده و بستگان نزدیک کارکنان و مقامات دولتی، قانون جزایی مصادیق فساد اقتصادی و اداری، قانون نهادهای نظارت ملی و کمیسیون‌های نظارتی، قانون آزادی اطلاعات و قوانین در حوزه دولت الکترونیک و تحول در نظام اداری سنتی). در مرحله دوم شورای مقابله با فساد را زیر نظر وزارت دادگستری تشکیل دادند. در مرحله سوم سند استراتژی مقابله با فساد را منتشر کردند. در مرحله چهارم هم برای اجرایی‌سازی آن سند اکشن پلن یا همان طرح اقدام را تعریف کردند. در نظر داشته باشید که در مرحله تصویب قوانین فقط یک شورا و یک سند داشتند که در ادامه هم همین یک سند ویرایش شد. یکی از مصیبت‌های کشور ما نهادسازی‌های موازی و شوراهای متعدد در همین حوزه مبارزه با فساد است. فرآیند نظارت بر مبارزه با فساد نیز شامل یک نظارت بین‌المللی و یک نظارت داخلی می‌شود. بخشی از نظارت بین‌المللی به فرآیند عضویت گرجستان در ناتو و اتحادیه اروپا بازمی‌گردد که مدام کارشناسانشان با مخصوصاً کمیسیون اروپا در تماس هستند. ولی یک بخش دیگر نظارت بین‌المللی‌شان که در پیوند با سازمان تجارت جهانی، صندوق بین‌المللی پول و بانک جهانی است کاملاً با ما همسویی دارد. (تأثیر این نظارت بین‌المللی کاهش ضریب ریسک سرمایه‌گذاری در ایران خواهد بود؛ همچنان که در گرجستان در این پانزده سال پایین آمده است). در بعد داخلی‌شان یک نظام ارزیابی یکپارچه ملی را زیر نظر اداره تجزیه و تحلیل دادگستری که آن هم زیرمجموعه شورای مقابله با فساد است تشکیل داده‌اند. نکته مهم این که در تدوین این گزارش‌های نظارتی نهادهای غیردولتی هم مشارکت جدی دارند تا جلوی زد و بندهای احتمالی بین نهادهای دولتی و سیاسی گرفته بشود. شورای مقابله با فساد زیر نظر وزارت دادگستری است اما چهار نهاد اصلی در آن دخیل هستند: از بخش اجرایی و دولتی، نهادهایی همچون بانک مرکزی، وزارت اقتصاد و کمیسیون

مرکزی انتخابات، از بخش پارلمانی کمیته امور حقوقی و قضایی پارلمان، از بخش قضایی نهادهایی همچون دیوان عالی و بازرسی کشور و همچنین یک سری نهادهای خارجی بین‌المللی هم مثل اینترنشنال ترنسپرنسی عضو این شورا هستند. اما مهم‌ترین اقدامات مدیریتی-اقتصادی ایشان در مبارزه با فساد که بندوکیدزه معمار اصلی آن‌ها بوده است به این شرح است: نخستین اقدام اساسی کوچک کردن دولت بوده است. آن‌ها تعداد وزارتخانه‌ها را از ۲۰ وزارتخانه به ۱۱ تا رسانده‌اند (که استاندارد دی در حد سوئیس است) و نیروی وزارتخانه‌ها را هم ۶۰ درصد کاهش داده‌اند که به موجب این اقدامات سهم هزینه‌های دولتی از تولید ناخالص ملی به زیر ۴ درصد رسیده است. (آن‌ها برعکس ما فقط به ظاهر تعداد وزارتخانه‌ها را کم نکردند بلکه به واقع دولت را کوچک کردند. به باور ایشان دولت بزرگ متهم اصلی فساد است.) اقدام دوم مسئله بعد آزادسازی اقتصادی، خصوصی‌سازی و واگذاری مالکیت شرکت‌های دولتی است. بندوکیدزه جمله معروفی را همان زمان گفت با این مضمون که همه دارایی‌های ما فروشی است به جز اعتماد ما. در حال حاضر در گرجستان به جز بانک مرکزی هیچ بانک دولتی وجود ندارد و آب و راه‌آهن و مخابرات و گاز و هتل‌ها و بیمارستان‌ها همه واگذار شده‌اند و برای همین در گزارش بنیاد هریتیج در ۲۰۱۵ از ۱۲۰ کشور گرجستان جایگاه ۲۲ را در آزادسازی اقتصادی و لیبرتاسیون اقتصادی دارند. اقدام ویژه سوم اصلاح نظام مالیاتی بوده است که به موجب آن از ۲۲ نوع مالیات به ۶ نوع رسیده‌اند. یعنی فقط مالیات بر سود، مالیات بر ارزش افزوده، غیرمستقیم، درآمد، سود و درآمد و واردات را می‌گیرند. فرآیند پرداخت مالیات را الکترونیکی و عامل انسانی را کاملاً حذف کردند که جلوی فساد مالیاتی کاملاً گرفته شد. از رتبه ۱۰۴ در زمینه سهولت پرداخت مالیات در ۲۰۰۶ آمده‌اند به رتبه ۲۲ در ۲۰۱۷ رسیده‌اند. اقدام موثر چهارم بهبود فضای کسب و کار بوده است. (این یکی از مشکلات ما و یکی از کانون‌های فساد در کشور ماست که واقعا به درد مجموعه وزارت صنعت و وزارت کار ما واقعا می‌خورد.) در ۲۰۱۱ گرجستان رتبه ۱۶ را در زمینه سهولت محیط کسب و کار و صدور مجوزها داشته است. در ۲۰۱۷ به رتبه ۹ در ۱۲۰ کشور جهان رسیده است. پس این قابل تأمل است که ببینیم چه کار کرده‌اند. از جمله کارهایشان برای سهولت کسب و کار اینکه ۲۰۰۶ برای راه انداختن یک کسب و کار جدید باید هشت مرحله طی می‌شد اما الان به دو یا سه مرحله رسیده‌اند. ۲۱ روز کاری زمان می‌برد تا یک نفر بیاید و مجوز کار بگیرد اما الان به سه روز رسیده‌اند. هر چه تعداد این مراحل را کم کردند تعداد واسطه‌ها و به تبع آن میزان فساد هم کمتر خواهد شد. در زمینه مجوز ساخت و ساز از ۲۹ مرحله به ۷ مرحله رسیده‌اند. ۲۸۲ روز در ۲۰۰۶ زمان می‌برد که یک نفر مجوز یک ساختمان یا ساخت و ساز را در گرجستان بگیرد. الان به ۴۸ روز رسیده است. شاخص جهانی‌شان در رابطه با ساخت و ساز هم از ۴۳ به ۸ رسیده است. به طرز غیرقابل باوری ثبت شرکت در گرجستان تنها یک روز زمان می‌خواهد. این فرآیند در ۲۰۰۶ شش مرحله بود و الان یک مرحله است. ۲۰۰۶ نه روز کاری طول می‌کشید و الان یک روز کاری.

اقدام مهم پنجم و به نوعی اوج کارشان ایجاد ساختمان‌های خدمات عمومی بوده است که چهارصد نوع خدمات دولتی تمام دستگاه‌ها اعم از شهرداری و ثبت احوال و ثبت اسناد همه را به این ساختمان منتقل کرده‌اند. ساختمان قارچی شکل در تفلیس برای همین کار است که به یکی از نمادهای توریستی هم بدل شده است. فضایی بدون پارتیشن و بدون اتاق دارد. حدود ۲۴۷ اپراتور در آنجا وجود دارد و روزی بیست تا چهل هزار مراجعه کننده بدون تحت فشار قرار گرفتن کارمندان و مراجعین به اینجا رجوع می‌کنند. ثبت شرکت یک روزه هم در همین جاست. پیشنهاد من در این طرح این بود که ما در هر منطقه از مناطق ۲۲ گانه تهران چنین ساختمانی داشته باشیم و حداقل در شهرهای بزرگ و مراکز استان هم به همین. آن‌ها در نوزده استان این پابلیک سرویس‌ها را زده‌اند. نکته خیلی مهم این تالار این بود که هیچ مراجعه کننده و کارمندی حق مراجعه به طبقات بالا را نداشت. همه ارتباطات از طریق لوله‌های پنوماتیک و یا با پاکت است. نه تنها این شهروند بلکه خود کارمند هم نمی‌داند چه کسانی امضاها را کرده‌اند و از این طریق ایشان جلوی رشوه و فساد را گرفته‌اند. از جمله اقدامات مهم دیگرشان می‌توان به این موارد اشاره کرد: اصلاح تعرفه‌های گمرکی (در حال حاضر ترخیص هر کامیون و کانتینر از تمام مرزهای گرجستان به زیر سی دقیقه رسیده است. ضمناً از لحظه‌ای که از گمرک خارج می‌شوند برچسبی می‌خورند که از طریق جی‌پی‌اس و ماهواره لحظه به لحظه کنترل می‌شود)؛ اصلاح نظام پرداخت و توزیع ثروت؛ حذف رانتهای اطلاعاتی به ویژه در زمینه مناقصه‌های عمومی و بخش اقتصادی (برای حذف رانت همه را در سایت وزارت اقتصاد الکترونیکی کرده‌اند و یک آژانس خرید و رقابت عمومی مسئولیت این کار را برعهده دارد)؛ شفاف‌سازی منابع مالی احزاب سیاسی و رقابت‌های انتخاباتی. (هر کسی که کاندیدا می‌شود باید یک حساب بانکی زیر نظر دادستان ایجاد کند برای همه حساب‌های مالی انتخاباتی‌اش اعم از تمام هزینه‌ها و کمک‌ها؛ ما هم تا این کار را نکنیم جریان رقابت‌های انتخاباتی سالمی نخواهیم داشت)؛ کاهش تصدی دولت در رسانه‌ها و ایجاد رسانه‌های خصوصی و دخیل کردنشان در مقابله با فساد. بین‌المللی کردن بانک‌ها (یعنی اروپایی‌ها، آمریکایی‌ها، ژاپنی‌ها در این بانک‌ها سهامدار شدند و خود همین آن‌ها را به صندوق بین‌المللی پول، بانک جهانی، اتحادیه اروپا پیوند زد و به همین دلیل سطح استانداردهایشان در سیستم بانکی ارتقا پیدا کرد)؛ حذف سیاست چند نرخ ارز که یکی از مشکلات فساد ما در داخل است. اما گذشته از این اقدامات مدیریتی و اقتصادی نقطه آغاز مقابله با فساد در گرجستان از دو بخش قضایی و بخش انتظامی بوده است. گرجستان یک کشور نهایتاً چهار میلیونی است که جمعیتش اندازه یکی از استان‌های ماست. وسعت گرجستان تقریباً اندازه استان هرمزگان است. سال ۲۰۰۴ نهایتاً سه و نیم میلیون نفر بودند. در یک کشور سه و نیم میلیونی ظرف چند هفته دوازده هزار نیروی پلیس را بازداشت کردند. چندین هزار قاضی و دادستان را این‌ها برکنار کردند. (طوری شده بود که برای امنیت محله‌ها تا چند هفته امنیت محله‌ها از خود مردم کمک می‌گرفتند.) سیاست قضایی و انتظامی ایشان سیاست تحمل صفر بوده است. مخصوصاً فاصله ۲۰۰۳-۲۰۰۵

مرحله مبارزه سختشان با فساد بود. درست است که اعدام نداشتند. ولی بازداشت و برکناری و محاکمه و امثالهم داشتند و برای این منظور هزینه دادند و این طور نبود که خیلی ملایم و سافت جلو بروند چرا که باندها و شبکه‌های فساد قطعا در برابر چنین مبارزه‌ای مقاومت می‌کنند. بعد هم حقوق پلیس را افزایش دادند و آن را مجهز کردند و همچنین تدابیر ویژه‌ای برای استخدام پلیس به کار بستند. (به طنز می‌گفتند ما مبنای سیستم استخدامی در نهادهای دولتی‌مان را استخدام دزد قرار دادیم تا تحت نظارت ما درست عمل کنند.) یکی از حرکات نمادینشان که بتوانند جدیت در شفافیت را به جامعه منتقل کنند شیشه‌ای کردن ساختمان‌های پلیس بود. نه تنها روی پیراهن و کلاه پلیس بلکه بر روی داشبرد ماشین پلیس هم میکروفون و دوربین نصب کرده‌اند که ۲۴ ساعته ضبط می‌شود و همواره باید پوشش کامل داده شود. تیم‌های بازرسی مخفی دارند که زیر نظر همین شورای مقابله با فساد است. این هم باز یکی از تجربه‌هایی است که می‌تواند در دستگاه‌های ما استفاده شود. این تیم‌های مخفی در لباس عادی یا بعضا در لباس توریست و با پلاک عادی موظف هستند خلاف بکنند و پیشنهاد رشوه بدهند و در صورت موافقت کارمند یا مامور همانجا بازداشتش کنند. (به همین دلیل بوده است که به کشور چهار میلیونی گرجستان در ۲۰۱۷ نزدیک به هفت میلیون توریست یعنی نزدیک دوبرابر جمعیتشان مسافرت کرد.) اما از جمله اقدامات قضایی موثرشان اینکه یک اداره مستقل زیر نظر دادستانی کل تشکیل داده‌اند برای دریافت و انتشار اظهارنامه اموال مسئولین. قانونی که ما داریم این است که روسای قوا قبل و بعد از مسئولیتشان اموالشان را اعلام می‌کنند و در اختیار ریاست قوه قضاییه قرار می‌دهند. این‌ها قانون را برای تمام سطوح در نظر گرفتند و یک سیستم نظارت عمومی کامل را برای آن ایجاد کردند. یعنی مثلا اگر ادعا شود که علاوه بر اظهارنامه مقامی دارای داشته است اگر ظرف مدت یک ماه نتواند منبع مالی‌اش را مشخص کند از آن مقام خلع خواهد شد و در اختیار دستگاه قضایی قرار می‌گیرد و این مطلب رسانه‌ای خواهد شد و در افکار عمومی منتشر می‌شود و تا سال‌ها آن فرد دیگر در نظام سیاسی گرجستان نمی‌تواند در سیستم حضور داشته باشد و اعتبارش را از دست می‌دهد. من به ایشان گفتم مسئول در ایران اموال را به اسم خانومش و بچه‌اش و دیگران می‌کند. گفتند ما هم در اینجا این را داشتیم. ولی می‌گفت قوانین را به سمتی بردیم که اگر نتوانسته باشد منشا آن دارایی‌اش مشخص کند حتی اموال نوه و عروس و داماد آن مسئول را هم مصادره کردیم. از جمله اقدامات دیگرشان در حوزه قضایی می‌توان به اطلاع‌رسانی شفاف در مورد متخلفان اشاره کرد که خوشبختانه این اتفاق در کشور ما هم دارد می‌افتد. از دولت الکترونیک و کارت‌های شناسایی الکترونیکی چندمنظوره نیز برای نظارت بهترین بهره را می‌برد. ما هم به توسعه دولت الکترونیک حرکت کردیم ولی هنوز یکپارچه عمل نمی‌کنیم. به طور کلی ما یک مجموعه اقدامات که شروط لازم است را انجام داده‌ایم اما هنوز شرط کافی را انجام ندادیم. ما در نقطه صفر نیستیم؛ بلکه در میانه هستیم ولی کند هستیم و یکپارچه عمل نمی‌کنیم. تجربه گرجستان می‌تواند از این جهت به ما کمک کند.

در بخش پرسش و پاسخ نیز نکات و مباحث بسیاری مطرح شد از جمله اینکه آقای ناییبی از دانشگاه شریف اظهار داشتند که وقتی ما بخش خصوصی ضعیفی داریم فروش شرکت‌ها با شکست مواجه می‌شود و به فساد بیشتر می‌انجامد و باید ببینیم گرجستانی‌ها چگونه از اقتصاد دولتی به اقتصاد بازار آزاد رسیده‌اند که دکتر کالجی در پاسخ به ایشان با تأیید وجود مافیای قوی از جمله مافیای اسلحه یا حتی هسته‌ای در دوره پیش از ساکاشویلی به نقش تأثیرگذار سرمایه‌گذاری خارجی در فرآیند تقویت بخش خصوصی در گرجستان اشاره کردند. همچنین آقای محمدی دانشجوی دکتری روابط بین‌الملل در حوزه گرجستان چند نکته تکمیلی و جالب را بیان کردند. از جمله اینکه گرجستان تا قبل از ساکاشویلی عمیقاً و به شدت گرفتار مافیا بوده است. به ادعای ایشان عقبه ساختمان‌های شیشه‌ای پلیس گرجستان زندان‌های مخوف و ضجرآوری یا به عبارت بهتر شکنجه‌گاه‌هایی بوده است که به مبارزه با این مافیا رفته‌اند. بحث دیگر در رابطه با فساد که به زعم ایشان مغفول مانده است شفافیت درآمد است که اداره مالیات گرجستان به صورت آنلاین و به ثابته می‌داند که شما چقدر فروخته‌اید. آقای یوسفی نیز از شورای هماهنگی اقتصادی بر اهمیت رسانه چه در افشاگری و چه در اطلاع‌رسانی تأکید کردند. آقای علوی نیز از هیئت دولت بر چند فاکتور از جمله اختلاف جمعیت ما و گرجستان انگشت تأکید گذاشتند که به موجب آن قیاس ما و آن‌ها مع‌الفارق است. آقای قاسمی رئیس گروه مطالعات قفقاز وزارت خارجه بر این تأکید کردند که ما باید به دنبال پایلوت‌های دیگر از کشورهای توسعه‌یافته‌تر مثل آلمان در مبارزه با فساد باشیم و گرجستان به وضوح در سطحی پایین‌تر از آن کشورها قرار می‌گیرد. به ادعای ایشان گرجستانی‌ها همچنان مشکلاتی اساسی از جمله در بحث مالکیت دارند. آقای داوودی از سازمان امور استخدامی بر جنبه نرم و فرهنگی مبارزه با فساد تأکید کردند. ایشان همچنین بر اساس مطالعات سازمان امور استخدامی مدعی شدند ما ۷۴ عنوان قانون برای مبارزه با فساد از سال ۱۳۱۰ داشته‌ایم. پنج سازمان هم مدعی مبارزه با فساد هستند که این تشتت مانع از به ثمر رسیدن کارها خواهد شد. یکی دیگر از حاضرین بر تفاوت سطح دموکراتیزه شدن ما و گرجستان اشاره کردند و اینکه ما برخلاف آن‌ها نظارت بین‌المللی را نمی‌پذیریم. خانوم فرهد از کمیته شفافیت شورای شهر نیز این بحث را مطرح کردند که آنچه در درجه اول موضوعیت دارد شبکه قدرتی است که در پس یک فساد قرار دارد. ما باید در درجه نخست به سراغ تجربه کشورهای بروییم که چنین شبکه قدرت مشابه با ما داشته‌اند. از این منظر شاید گرجستان تجربه مشابهی باشد و شاید هم نباشد. در پایان نیز دکتر کالجی اظهار داشتند که بخش مهمی از مباحث مطرح شده پرسش و پاسخ در گزارش اصلی آمده است. ایشان با پذیرش وجود تفاوت‌ها اذعان داشتند که خود گرجی‌ها هم صرفاً تجربه یک کشور دیگر را در کشورشان کپی نکردند بلکه از تجربه‌های مختلف ایده گرفتند و ما هم باید همین کار را بکنیم. همچنین به باور دکتر کالجی در آنجا واقعا اراده دولت برای مبارزه با فساد وجود داشت و ما هم اگر چنین اراده‌ای نداشته باشیم موفق نخواهیم بود.